

İSLAM ŞEHRİNİN DOĞUŞU

Yard. Doç. Dr. Muammer GÜL*

ÖZET

Kuzey Arabistan'da şehir medeniyeti ile tanışan Arablar Mekke ve Medine'de önemli bir şehir medeniyeti geliştirdiler. Bu şehirleşmenin başlangıcı için Arabların arka planına gitmeliyiz.

Şehirleşme süreci İslami genişlemenin ilk yüzyıllarında sadece askeri ya da politik duruma bağlı değil, fakat aynı zamanda yeni İslam dinine de bağlıydı. İslam kökünde ve esasta Yahudilik gibi bir şehir dinidir. Kur'an'ın ruhu temel olarak şehirli, anti-kabilevidir. Ayrıca İslamın beş şartının düzenli bir şekilde yerine getirilmesi göçebe değil, yerleşik bir hayatı gerektirir. Kısaca şehir inancın kalesi oldu.

Anahtar Kelimeler: Şehir, Kur'an, Araplar, Medeniyet, Mekke.

THE ARISE OF THE ISLAMIC CITY

ABSTRACT

The Arabs in North Arabia were well acquainted with urban life and had developed in Mecca and Medina a considerable urban civilization. For the beginning of this urbanization we must go back to Arabia proper.

That the process of urbanization assumed such proportions in the early centuries of Islamic expansion was due not to military or political considerations alone, but also to the new religion of Islam. In origin and substance Islam, like Judaism, is an urban religion. The spirit of the Koran is basically urban, anti-nomadic. Besides, the five pillars of Islam could be regularized effectively only in a stable settlement and not in a tentdwelling society.

Shortly the city became the citadel of faith.

Key Words: City, Koran, Arabs, Civilization, Mekke.

* Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

MGÜL/İSLAM ŞEHRİNİN DOĞUŞU

İnsanoğlu, tarihi süreç içerisinde sosyal, ekonomik, askerî vb. birtakım faktörlerin saikiyle yerleşik hayata geçmiş ve bu yerleşim merkezlerinin gelişmesiyle de şehirler doğmuştur. Tarihte bilinen ilk yerleşim alanları Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya'da MÖ:5000-4700 yılları arasında gerçekleşmiştir. Şehirleşme ise MÖ: 4400 yıllarından itibaren başlamıştır. Ancak ilk yerleşimlerin tarihi MÖ:7000 yıllarına kadar da çıkarılmaktadır¹.

İslâmiyet, kısa bir süre içerisinde Arap Yarımadası'ndan çıkarak Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya'ya hakim olmuştur. İslâmiyetin bu geniş coğrafyalardaki süratli yayılmasının tamamlanmasının hemen arkasından, hızlı bir şekilde yerleşik hayata intibak ve gelişen bir şehirleşme hadisesine şahit oluyoruz.² Bu büyük şehirleşme hadisesinin temelinde her ne kadar islâm dinî ve o dönemdeki askerî, sosyal ve ekonomik şartlar rol oynamışsa da, islâmiyet öncesi antik Yunan, Roma, Bizans ve Sasani şehirciliğinin mirasını ve etkisini gözardı etmemek lazımdır. Bunu özellikle Müslümanların yeni kurdukları şehirlerin hemen yanında fethedilen şehirlerde görmek daha kolaydır. Çünkü müslümanların fetih anlayışı tarihi şehirlerin yapısını hiçbir zaman bozmamıştır.³ Yine de ister fetihle alınmış antik şehirler olsun, isterse müslümanların yeni kurduğu şehirler olsun İslâmiyetin getirdiği anlayış ve biçim bir **islâm Şehri** fikrinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İslam şehri üzerindeki tartışmalar, Max Weber'in Avrupa'da ticareti, kale ve surları, pazarı, belirli bir özerkliğe sahip olan mahkemesi ve kısmi bir özerklikle sınırlanan siyasal yapısı ile temelde politik ve ekonomik unsurların ortaya çıkardığı "**Batı kenti**" tanımlaması ile başlamıştır

¹ İ. H. Bayhan, (1969) , **Şehir Planlaması**. İstanbul , s. 22. ; Kürşat Demirci, (1995), "*Antik Şehircilikte Dini Sembolizm*", **İzlenim**, S. 22, İstanbul, s. 53-54.

² Abdulaziz Duri, (1991), **İslam İktisat Tarihine Giriş**, Çeviren: Sabri Orman. İstanbul: Endülüs Yayınları, s. 94 vd.

Jean-Louis Michon, (1992), "*Dini Kuramlar*", **İslam Şehri**. Çev: Elif Topçugil. İstanbul:Ağaç Yayıncılık, s. 16.

denebilir.⁴ Her ne kadar Weber, Şarkta kendi içinde bir bütün olarak şehrin tam anlamı ile oluşmadığını söylerse de,⁵ bugüne kadar gelen tartışmalar bir İslam Şehri gerçeğinin, antik çağlardan kalan bir miras ile İslam medeniyeti içerisinde oluştuğunu ortaya koymaktadır.⁶

Birçok İslâm tarihçisi ve gözlemcisi İslâmi mesaj ile onun ilk olarak yayıldığı yerin coğrafi özellikleri arasındaki şaşırtıcı zıtlığa dikkat çekmişlerdir⁷. Esasta göçebe ya da yarı göçebelerin yaşadığı Arabistan'da İslâmiyet ile birlikte hızla gelişen bir şehirleşme hadisesi oldukça dikkat çekicidir. Peki bu antik şehirlerin bulunduğu coğrafya üzerinde adeta onları gölgede bırakacak bu baş döndürücü şehirleşmenin temelinde hangi sebepler yatmaktadır? Bu sorunun cevapları aynı zamanda İslâm şehrinin de tanımını oluşturacaktır. Bu şehirleşmenin başlangıcı için Arapların arka planına da bakmak lazımdır. Araplar, Kuzey Arabistan'da yerleşik hayat (şehir hayatı) ile tanıştılar. Hz. Muhammed'in (SAV) doğduğu ve peygamberliğini ilan ettiği Mekke şehri, Arap Yarımadası'nda kervan ticaretinin kesişme noktasındaydı. Burada bulunan Kabe aynı zamanda ticaret hacmini canlandıran dinî bir merkez özelliğine sahipti. Hz. Muhammed'den önce de Mekke ortaçağ şehirlerinin birçok özelliğine sahipti. O, halkı gerçek bir tüccar olan bir ticaret merkeziydi. Ancak bu büyük hadisenin izahını sadece bu bağlantı ile izah etmek mümkün değildir.

İslâm şehrinin oluşumu için eğer bir başlangıç yapılacaksa, ya da bir model aranacaksa, bunu Hz. Muhammed'in 622'de Mekke'den Medine'ye göçü ile başlayan ve on yıllık bir süre içerisinde Medine Şehri'nin aldığı hüviyet ile başlatmak mümkün görülebilir. Böylece ilk müslüman

⁴ Max Weber, (2000), Şehir. Çeviren: Musa Ceylan. İstanbul: Bakış Yayınları, s. 73-91.

⁵ Weber, (2000), s. 114-116.

⁶ Janet Ebu-Lughod, (1978), *"The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance"*, International Journal of Middle East Studies. 19, s. 155-159; A. Hourani, (1981), *"The Islamic City"*, The Emergence of the Modern Middle East. s. 19-35.; Andree Raymond, (1994), *"Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views"*, British Journal of Middle East Studies. 21, s. 3-16.; Duri, (1991), s. 94-116.

⁷ Walter J. Fischel, (1956), *"The City in Islam"*, Middle Eastern Affairs, Vol.VII, No: 6-7, June-July, s. 227; Jean L. Michon, (1992), s. 14.

M.GUL/İSLAM ŞEHRİNİN DOĞUŞU

şehirlerinin kurucularına ilham veren ve yüzyıllar boyunca müslüman kanun adamlarına ve idarecilerine örnek olan Medine, İslâm şehirciliği için bir model teşkil edebilir⁸. Müslümanların Arap Yarımadası'nın hemen dışında fethettikleri ya da yeni kurdukları şehirler hangi şartlarda ve hangi kültüre ait olursa olsun zamanla kendiliğinden Medine şehir modeline benzemiştir. Bu mealde kurulan ilk şehirler, çölün kenarında, Basra'dan bir yay şeklinde Mısır'a kadar uzanan çizgi üzerinde öncelikli olarak askerî bir üs olarak kuruldu⁹. Bu askerî kamplar hızlı bir harekete karşı her an hazır olabilmek için fetheden insanların kabile kuvvetleri ile iskân edildi¹⁰. Böylece Arap toplumunun kabile asabiyeti şehirdeki yerini alıyor ve zamanla şehirleşmenin bir göstergesi olan ekonomik ve kültürel faaliyetler dinin getirdiği vahdaniyet şemsiyesi altında serpilerek geliyordu.

Şehirleşme süreci, Islâmi genişlemenin ilk yüzyılında, sadece askerî ve siyasî konuma bağlı değil, fakat aynı zamanda İslâm inancına da bağlıydı, islâmiyet esas yapısı itibariyle Musevilik gibi bir şehir dinidir. Kur'an'ın umumi bakışı anti-kabilevidir ve şehirleşme yönündedir. Onun terminolojisi açıkça şehir hayatını ve İslâm'ın yayıldığı ticari ortamı yansıtıyor¹¹. Zira Hz. Muhammed de Mekkeliler gibi ticarete tanınmış bir kimseydi. Dolayısıyla Kur'an genel olarak göçebeliği değil¹², vahdaniyet anlayışı içerisinde bir müslüman cemaat organizasyonuna dayanan bir şehir dinini temsil etmektedir. Herhalde Max Weber'in Avrupa'da ortaçağ şehirlerinin kuruluşunda temel bir rol yüklediği kilise ve Hıristiyanlık karşısında¹³ bir şehir dini olan İslamiyetin de belirli bir rol oynamasını beklemek çok tabii

⁸ Jean-Louis Michon, (1992), s. 16.

⁹ Robert Mantran, (1981), İslamın Yayılış Tarihi. Çeviren: İ. Kayaoğlu. Ankara: s. 93-94; Fischel, (1956), s. 227; W. Barthold, (1963), İslam Medeniyeti Tarihi. Çeviren: M. Fuat Köprülü. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 108.

¹⁰ Fischel, (1956), s. 227; Georges Marçais, (1988), "Ribât", İslam Ansiklopedisi. İstanbul: MEB C. IX, s.735-736.

¹¹ Fischel, (1956), s. 228; Mustafa Özel, (1995), "Cami, Çarşı ve Hamam", İzlenim. 22, s. 51.

¹² Kur'an. Tevbe: 90,97,99, 101, 120.

¹³ Weber, ((2000), s. 115.

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

olmalıdır. Aşağıda ele alacağımız İslâmiyetin temel kaideleri de bu açıdan şehirleşmeyi öngörmektedir.

Bunlardan birincisi namazdır, islâm şehir hayatının en önemli prensibi olan namaz, cami veya mescitte yapılan bir ibadettir; toplu olarak kılınması teşvik edilmiştir. Namazın kılınabilmesi için gerekli olan bazı şartlar İslâm şehirlerinin yapısını büyük ölçüde etkilemiştir. Bunlar: a) Abdestin ya da guslün alınmasıyla temizliğin sağlanması, b) Namazın kılındığı vakite dikkat edilmesi, c) Yüzün Mekke'ye çevrilmesi, d) Cuma namazında **bütün inananları alabilecek genişlikte bir yerin bulunması ve namazın bir yerleşim merkezinde ya da bu hükümdeki bir yerde kılınma zorunluluğudur**¹⁴. Ayrıca bayram namazlarının da cemaatle kılınması zaruridir. Görülüyor ki, **namaz bir bütün olarak yerleşik hayat tarzını gerektiren ve insanı ona bağımlı hale getirmekle kalmayıp onu oluşturan cemaat için bir mekân ve bu mekânın çevre unsurlarını da (Hamam, çeşme, çarşı vb.) şekillendirmektedir**. Ayrıca Cami, sadece bir ibadet yeri değil, aynı zamanda müslümanların güncel meselelerinin konuşulduğu bir yer, adeta *bir meclis* niteliği de taşıyordu.

İkincisi Hac farızasıdır. Müslüman cemaatinin en büyük halkası olarak tezahür eder ve herkesi Mekke ve Medine'yi ziyarete yönlendirir. Üçüncüsü Oruçtur, İslâm şehirlerinin belki de kendilerini en fazla birlik ruhu içinde hissettikleri aydır. Geceleri toplu kılınan teravîh namazları, Kadir Gecesi'nin kutlanması ve fakirlere durumu müsait olanların sadaka vermesi **şehir atmosferinin en yoğun olduğu** hadiseyi göstermektedir¹⁵.

Dördüncü olarak zekat, cemaat hayatının temel direklerinden biridir ve insanları yerleşik hayat içerisinde cemaat ruhu ile birbirine bağlayan en önemli unsurdur. Ayrıca bu inanç üzerine bina olan **vakıf sistemi** ve kurumlaşması islâm şehirlerinin en önemli hususiyetini teşkil etmektedir.

¹⁴ Yılmaz Can, (1995), **İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı**. Ankara. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 26; Ömer Nasuhi Bilmen, (1975), **Büyük İslam İlmihali**. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, s. 161-164; Fischel, (1956), s. 228.

¹⁵ J. L. Miehon, (1992), s. 30; Fischel, (1956), s. 228. M. Hamidullah, (1981), **İslam Müesseselerine Giriş**. Çeviren: İ. Süreyya Sırma. İstanbul, s.56.

M.GÜL/İSLAM ŞEHRİNİN DOĞUŞU

Şehre asıl fiziki-topografik özelliklerini veren vakıf-imaret sistemi, esasen dini bir faaliyeti ve şehri, kişinin tam bir islami hayat sürebilmesini mümkün kılacak şekilde düzenlemeyi amaçlıyordu.¹⁶ Bu temel esaslar göstermektedir ki, islâmiyet bir şehir dinidir, göçebeliği ve kabileciliği reddetmektedir. Kur'an'da da bedevilik, olumsuzluğu ifade etmektedir. Hz. Muhammed, Hendek savaşından beri bedevileri kapsamaya ve onları topluma kazandırmaya çalışıyordu. Ancak istenilen başarı bedevilerin direnişlerinden dolayı sağlanamamış ve bundan dolayı onlarla olan bütün bağ koparılmıştır.¹⁷ İslam Hz. Muhammed'den sonra da sahraya karşı şehiri korumuştur. Hz. Ömer, yedi bölgeyi şehir haline getirdikten sonra, fukahanın sahranın aleyhine olmak üzere şehir ve yerleşim bölgelerinin büyütülmesi planlarını destekleyen cemaat ve Cuma namazlarının anlamı konusundaki tetkikleri¹⁸ İslamiyetin bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Zaten islâm tarihinde görülen Haricilik, Şiilik, Vahabilik ve hatta Türk tarihinde Büyük Selçuklular devrindeki Oğuz isyanı ile daha sonra oluşan ve göçebe karakteri hiçbir zaman göz ardı edilemeyecek olan Alevi-Bektaşî kültürü, göçebeliğin şehirleşmeye, medenileşmeye bir tepkisi olarak ortaya çıkmamış mıydı? Göçebe ruhu İslamiyetin getirdiği şehirleşme-medenileşme anlayışını kaldıramadığı zaman her yerde kendisini ifade edecek bir kimlik de bulabilmiştir.

Şehirleşmeye doğru eğilimleri hızlandıran faktörler IX. ve X. yüzyıllarda yoğunlaşmıştır. Bunda Abbasiler devrinde fetihlerin durması, nüfus artışı ve Arapların yerli nüfus ile kaynaşmasından ortaya çıkan yeni zümreler etkili oldu.¹⁹ Bu gelişme evresi içerisinde islâm şehrini şekillendiren unsurlardan biri de islâmiyet öncesi Arap toplumunun kabile organizasyonudur²⁰. Fethedilen yerlere yerleşen ilk kabileler daha sonraki

¹⁶ Halil İnalçık, (1995), "*Osmanlı Şehri Şeriat İdealine Dayanır*", İzlenim.22, s. 21.

¹⁷ Rıdvan Seyyid, (1991), *İslamda Cemaatler Kavramı*. Çeviren: Mehmet Can. İstanbul: Endülüs Yayınları, s. 40.

¹⁸ Rıdvan Seyyid, (1991), s. 40-41.

¹⁹ Duri, (1991), s. 94-100.

²⁰ Fischel, (1992), s. 229-230.

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Arap göçlerinde mensup oldukları kabileler için bir çekim merkezi oluşturmuşlardır. Orada kabileler düzenli ve sağlam bağlarla birbirine bağlı ayrı mahalleler oluşturdular. Her mahalle, kendi binaları, bahçe kapıları, gece bekçisi, su kaynakları ve çarşısı ile idâri ünitenin bir çeşidini oluşturuyordu. Hara adı verilen bu mahalleler her biri birer şehir yapısında olup, islâm şehirciliğinde alt kültür unsurlarının (dinî, etnik, kabile vb.) bir dayanışmasının yansıması olarak görülmektedir²¹. Bu, Bağdat gibi büyük islâm şehirlerinde Medain olarak adlandırılan bir şehirler grubu şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Mahalle cemaatı arasında seçilen imam, şeyh veya kethüdanın idaresinde özerk bir ünite olarak karşımıza çıkmaktadır. ²²Bütün kabilevî ve etnik farklılıklara rağmen, şehrin bütün mahallelerini birleştiren bir unsur olarak, Cuma namazı için büyük bir cami vardır. Her mahalle kendi camisine sahip olmasına rağmen bunlar büyük caminin yerini tutmuyordu. Cuma camii, sadece ibadet için değil toplumsal faaliyetler için de şehrin bütün sakinlerinin toplanma yeridir. Böylece o şehrin tamamını daha yüksek bir üniteye birleştiriyordu. Caminin maddi, manevi, idari, sosyal vb. yönleriyle kentsel ağırlıklı bir niteliğe sahip olduğu artık genel kabul olarak ortadadır.²³

islâm şehirlerinin belki de en önemli karakteristiğini, Cuma camiinin yanında tüccar ve zanaatkarların dükkanlarının yer aldığı, Suk ya da Bazar 'in bulunması teşkil ediyordu²⁴, islâm coğrafyacısı Yakut da, bir şehir için vazgeçilmez iki unsurun merkezdeki cami ve onun yanındaki pazar yerinin (Suk) olduğunu söyler²⁵. Ancak islâm şehirlerinin temel kurumlarının önemli üçüncü ayağını bu iki kurumun hemen yanbaşında onu tamamlayan Hamam

²¹ Abdülaziz Duri, (1992), "*Hükümet Kurumları* ", İslam Şehri. s. 70 ; Fischel, (1956), s. 229.

²² Halil İncik, (1995), s. 21.

²³ Oleg Grabar, (1988), *İslam Sanatını Oluşumu*, Çeviren: Nuran Yavuz. İstanbul. Hürriyet Vakfı Yayınları, s. 138.

²⁴ Yılmaz Can, (1996), s. 30 ; Fischel, (1956), s. 230; M. Özel, (1995), s.51.

²⁵ Yakut el-Hamavi, (1410/1990), *Mucemu'l Buldan*, C. I, Beyrut, s. 571; Halil İncik, (1995), s. 21.

M.GÜL/İSLAM ŞEHRİNİN DOĞUŞU

teşkil etmektedir . Başlangıçta bu Suklar açık bir alanda yapılırken Hişam b. Abdülmelik devrinden itibaren kapalı yapılarda (Han, Kervansaray şeklinde) oluşturulmaya başlanmıştır.²⁷ Bu çarşılar kendi içerisinde bir branşlaşmaya gitmişlerdir ve her meslek ana caddeye açılan bir sokakta bulunuyordu, islâm şehirlerinde maddesi ve manasıyla cami, çarşı ve hamam hep yan yanadır. Tıpkı fıkıh eserlerinin ibadet babının umumiyetle teahret kitabıyla, muamelat babının ise alış veriş kitabıyla başlaması gibi bir bütünlük arz etmektedir. Şehrin bütün ekonomik faaliyetleri esnaf birliği (Lonca) sistemi içinde merkezileşmiştir. Bu esnaf örgütleri tasavvufî bir muhteva ile ve yerli milis örgütlenmesinin resmî idareci kesime bir tepkisi şeklinde başlamıştır²⁸ ve bu yapısı ile kısmi bir özerkliği yansıtıyordu. Genel olarak bir islam şehirinde vali, kadı, şeyhler, müftüler, muhtesip, sahibu'sş-şurta gibi görevliler bulunuyordu.

Kısaca İslâm çadırda doğmadı, o bedevi hayatın hemen yanında şehir atmosferinde doğdu. İspanya'dan Türkistan'a kadar geniş bir coğrafyadaki İslam şehirleri, yapıları ve çeşitli işlevlerinin birbiri ile ilişkisi bakımından büyük farklılıklar gösterir; ancak paylaştıkları tarihi ve kültürel miras, bütün İslam kent yerleşimlerini birleştiren bir benzerlik yaratmıştır.²⁹ Bu ortak paydanın oluşmasında bir din olarak İslamiyet önemli rol oynamıştır.Öyle ki islâm için şehir inancın Kalesi oldu. ilk fatihlerin politik ve askerî maksatları zamanla dinî muhteva içerisinde kayboldu. Fethedilen şehirler de buna paralel olarak bir Islâmileşme evrimi geçirdiler. Böylece islâm dünyasının şehir tipleri buldukları bölgelerin tarihi, coğrafi ve kültürel miraslarının izleri ile birlikte ortaya çıktılar.

KAYNAKLAR

²⁶ Mustafa Özel, (1995), s. 50-51.

²⁷ Pedro Chalmeta, (1992), "*Pazarlar*", İslam Şehri. s. 150.

²⁸ M.G.S. Hodgson,(1993), İslamın Serüveni. C.2,Çeviren: Taner C. Yıldırım. İstanbul: İz Yayıncılık, s. 135-140. Fischel, (1956), s. 231.

İslam şehirleri hakkında yapılan çalışmaların genel bir değerlendirmesi için bkz.: Dror Ze'evi, (2000), KUDÜS 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi. Çeviren: Serpil Çağlayan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 15-19.

- Barthold, W. (1963), **İslam Medeniyeti Tarihi**. Çeviren: M. Fuat Köprülü. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Bayhan, İ. H. (1969), **Şehir Planlaması**. İstanbul.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. (1975), **Büyük İslam İlmihali**. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi.
- Can, Yılmaz. (1996), **İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı**. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Chalmeta, Pedro . (1992), "*Pazarlar*", **İslam Şehri**.
- Demirci, Kürşat (1995), "*Antik Şehircilikte Dini Sembolizm*", **İzlenim**, S. 22.
- Duri, Abdulaziz. (1991), **İslam İktisat Tarihine Giriş**, Çeviren: Sabri Orman. İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Duri, Abdulaziz . (1992), "*Hükümet Kurumları* ", **İslam Şehri**
- el-Hamavi, Yakut . (1410/1990), **Mucemu'l Buldan**, C. I, Beyrut.
- Ebu-Lughod, Janet (1978)**, "*The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance*", **International Journal of Middle East Studies**. 19.
- Fischet, Walter J. (1956), "*The City in İslam*", **Middle Eastern Affairs**, Vol.VII, No: 6-7, June-Jully.
- Grabar, Oleg . (1988), **İslam Sanatının Oluşumu**, Çeviren: Nuran Yavuz. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Hamidullah, M. (1981), **İslam Müesseselerine Giriş**. Çeviren: İ. Süreyya Sırma. İstanbul.
- Hourani, A. (1981), "*The Islamic Citye, The Emergence of the Modern Middle East*."
- İnalçık, Halil. (1995)**, "*Osmanlı Şehri Şeriat İdealine Dayanır*", **İzlenim**. 22.
- Mantran, Robert. (1981), **İslamın Yayılış Tarihi**. Çeviren: İ. Kayaoğlu. Ankara.
- Marçais, Georges. (1988), "*Ribât*", **İslam Ansiklopedisi**. İstanbul: MEB.
- Michon, Jean-Louis. (1992), "*Dini Kuramlar*", **İslam Şehri**. Çeviren: Elif Topçugil. İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. (1958), **Kur'an-ı Kerim ve Meali**, İstanbul: 1958.
- Özel, Mustafa. (1995), "*Cami, Çarşı ve Hamam*", **İzlenim**.

M.GÜL/İSLAM ŞEHRİNİN DOĞUŞU

Raymond, Andree. (1994), "*Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views*", **British Journal of Middle East Studies**. 21.

Seyyid, Rıdvan. (1991), **İslamda Cemaatler Kavramı**. Çeviren: Mehmet Can İstanbul: Endülüs Yayınları.

Weber, Max . (2000), **Şehir**. Çeviren: Musa Ceylan. İstanbul: Bakış Yayınlan.

Ze'evi, Dror. (2000), **KUDÜS 17. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum ve Ekonomi**. Çeviren: Serpil Çağlayan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınlan.